

Hulâsatü Târîhi Tûnis, Tunus 1968, s. 16; D. Paulme, *el-Hağdârâtü'l-İfrîkiyye* (trc. Nesim Nasr), Beyrut 1974, s. 16-17, 19, 22; İbrâhim Harekât, *el-Te'sîrû'l-'Osmânî fi'l-Mağrib*, Tunus 1974, s. 27; a.mlf., *el-Mağrib 'abre't-târîh*, Dâr-ülbeyzâ 1993, I, 71-108, 233-374; II, 66-67, 99-192; Ahmed Ebû Ayyâşî, *Harbû'r-Rif et-Taħ-rîriye*, Tance 1974-75; Tâhâ Bâkir, *'Uşûr mâ kable't-târîh fi Libyâ*, Beyrut, ts. (Dârü's-Şark), s. 9, 32-41; H. Gueneron, *La Libye*, Paris 1976, s. 9, 20-38, 52, 70; Abdurrahman b. Muhammed el-Cilâlî, *Târîhu'l-Cezâ'iri'l-'âm*, Cezayir 1982, I, 141-258; II, 16; Süleyman el-Bârûnî, *el-Ezhârü'r-riyâziyye*, Tunus 1986; eş-Şarku'l-evsaî, Riyad 13.06.1997; *Journal l'Opinion*, Rabat 18.06.1997; G. Yver, "Magrib", *IA*, VII, 142-143; "Libyâ", *Mu.M* (Mülhak), I, 173.

İBRAHİM HAREKÂT

□ MİMARİ. Mağrib sanatının en önemli faaliyet sahası mimaridir. Mağrib mimarisinin en erken örnekleri ribâtlar olmasına rağmen dinî mimarinin temelini oluşturan ulucamiler gözde eserlerdir. Kayrevan Ulucamii ile Kurtuba Ulucamii plan şeması ve mimari elemanlarıyla Mağrib'de inşa edilen bütün camiler üzerinde etkili olmuştur. Mağrib mimarisinin gelişimini beş dönem halinde incelemek mümkündür.

1. Yarı Bağımsız Emirlikler Dönemi (777-926). Bu devirde sanat faaliyetleriyle ilgili göze çarpan en önemli hânedan Ağlebîler olmuştur. Tunus'ta merkezlerini kuran Ağlebîler'in camileri, geniş iç avlu etrafında gelişen bir plana sahip çok katlı, köşeli minareleri ve ağır başlı mimari tezyinatıyla dikkat çekmektedir. Kayrevan şehrinde yer alan ulucami (Sîdî Ukbe Camii), Mağrib'in ilk valisi Ukbe b. Nâfi' tarafından I. (VII.) yüzyılın ikinci yarısında yapılmış olmakla birlikte daha sonra Ağlebîler zamanında son şeklini almıştır. Kayrevan Ulucamii'nde görülen plan ve mimari özellikler hemen hemen diğer Ağlebî camilerinde de uygulanmıştır (bk. SÎDÎ UKBE CAMİİ). 235 (849) yılına tarihlenen Sefâkus (Sfaks) Ulucamii, Zîrî devrinde ve Tunus'taki Osmanlı idaresi zamanında önemli ölçüde tamir ve tâdilâta mâruz kalarak büyük değişiklikler geçirmiştir. Bununla birlikte kible duvarına dikey nefleri, mihrap önü kubbesi ve aynı eksende avlu yönündeki ikinci kubbesiyle asıl cami hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Örtü sistemi değiştirilmiş olmasına rağmen bu örtü sistemini taşıyan at nalı kemerleri ve özellikle mihrap ekseninde yer alan minaresi Kayrevan Ulucamii'ni hatırlatmaktadır. 850-851 yılına tarihlenen Sûs Ulucamii de aynı özellikleri göstermektedir. Büyük ölçüde tamirat gör-

müş olmakla birlikte iki kubbesi, dikey nefleri ve diğer mimari hususiyetleri ilk yapı hakkında bilgi vermektedir (bk. Sûs ULUCAMİİ). Tunus şehrinde bulunan Zeytûne Camii (Tunus Ulucamii), Ağlebî emirleri Muhammed b. Ahmed ve kardeşi İbrâhim b. Ahmed tarafından 250'de (864) yaptırılmıştır. Orta nefin avluya açıldığı kısımdaki ikinci kubbe ve avlu etrafındaki revaklar 990-995 yılları arasında Zîrî devrinde tamamlanabilmiştir. Daha sonraki dönemlerde de tamir görmüş ve ilâveler yapılmıştır. Ana unsurlarıyla tam bir Ağlebî eseri olma niteliğini taşıyan caminin minaresi farklı bir biçimde, daha çok Fas minarelerini hatırlatan bir özelliktedir (bk. ZEYTÛNE CAMİİ). Kayrevan şehrinde bulunan 252 (866) tarihli Üç Kapılı Cami, Tunus üzerindeki Endülüs tesirleri kadar bu devrin mimari tezyinat anlayışı hakkında da örnek teşkil eden bir yapıdır. Muhammed b. Hayrûn el-Meâfirî adlı bir Endülüslü tarafından inşa ettirilen caminin iç teşkilâtı XV. yüzyıldaki tamirat esnasında değiştirilmişse de binanın giriş cephesi tertip ve tezyinatıyla esas şeklini önemli ölçüde korumuştur. Ağlebî dönemi sivil mimari örnekleri çok harap durumdadır. Günümüze gelebilenler arasında en önemlileri Kayrevan şehri dışında bulunan Rakkâde ile Abbâsiyye harabeleridir. Her iki harabe de Ağlebî saraylarının kalıntılarını ihtiva etmektedir. Ağlebîler'in askerî mimari örnekleri içinde en çok dikkat çekenleri şüphesiz ribâtlardır. Ribâtların dinî gaye ile birlikte askerî bir konuma sahip olup kale şeklinde kullanıldıkları bilinmektedir. Tunus ve Libya'daki İslâm mevcudiyetinin ilk zamanlarından itibaren değişik mahallerde çeşitli ribâtlar yapılmıştır. Tripoli, Sefâkus, Manastır, Bizerte ve Sûs'ta inşa edilen ribâtlar Ağlebîler tarafından kullanılmıştır. Bunların içinde en iyi durumda günümüze ulaşabilen Sûs'taki ribât, köşelerinde ve her duvar bölümünün ortasında bulunan yarım daire biçiminde kulelerle takviye edilmiş kare planlı bir bina olup dörtgen bir iç avlunun etrafında teşekkül eden iç bölümlerden meydana gelmiştir. Girişi güneydoğu istikametinde olan bina 821 tarihinde tamamlanmıştır (bk. Sûs RİBÂTİ).

2. Mahallî Devletler Dönemi (909-1152). Âbidevî bir görünüm, sade, vakur bir ifade biçiminin mevcut olduğu bu dönem mimarisinin en güzel örneklerini Fâtımîler yaptırmıştır. Daha sonraları Mısır'da inşa edecekleri muhteşem mimari

eserlerin habercisi olan Mehdiye Ulucamii 916'da tamamlanmış olup bölgenin en dikkat çekici eserlerinden biridir. Şii İsmâîlî mezhebinden olan Fâtımîler'in, bir bakıma Sünnî Mâlikî Kayrevan'da Ağlebî idaresi esnasında yaptırılan Kayrevan Ulucamii'ne karşı kendi güçlerini ispat etmek için inşa ettirdikleri Mehdiye Ulucamii, Fâtımî imamlarının Kayrevan'ı terkederken yeni başşehirleri Mehdiye'yi kurmalarından sonra yapılmıştır. Ana hatlarıyla Kayrevan Ulucamii'nin plan özelliklerini sürdüren Mehdiye Ulucamii'nin en belirgin özelliği, dışarıya doğru çıkıntı yapan bir zafer takı görüntüsüne sahip cümle kapısı ve bu kapının bulunduğu dış cephenin iki köşesinde yer alan minareleridir. Ağlebî camileri ve diğer Mağrib camilerinin minarelerinden tamamen farklı bir hususiyet gösteren bu minareler, Mısır'da inşa edilen Fâtımî eserlerinde görülmele beraber Mağrib mimarisinde tekerrarlanmamış ve sadece Fâtımî mimarisine dahil bir özellik olarak kalmıştır. Mahallî devletler döneminde yapılan eserlerin önemli bir kısmı büyük saray, kale ve şehir harabeleri şeklinde günümüze ulaşmıştır. Hem dinî hem sivil hem de askerî mimari elemanların bir arada bulunduğu külliyeler halinde teşekkül eden eserlerin harabeleri Fâtımîler ve onların müttefiki olarak Kuzey Afrika'yı yöneten Zîrîler ve Zîrîler'in bir kolu olan Hammâdîler'in sanatı hakkında önemli fikirler vermektedir. Bu harabelerde yapılan arkeolojik çalışmalar sayesinde devrin mimarisi ve hayat tarzına dair değerli bilgiler elde edilmiştir. Fâtımî, Zîrî ve Hammâdî yerleşmeleri arasında hiç şüphesiz en önemli olanlar, Tunus'ta Fâtımîler'den kalan Mehdiye ve Mansûriye şehirleriyle Libya'daki Ecdâbiye harabeleri, Zîrîler'in Asîr Sarayı ve Hammâdîler'in Kal'atü Benî Hammâd harabeleridir. Asîr sarayı, özellikle Mehdiye Ulucamii cümle kapısının teşkilâtını hatırlatan giriş kapısıyla olduğu kadar giriş kapısıyla aynı eksen üzerinde bulunan ve yatay uzun dikdörtgen bir kabul salonuyla irtibat kurulan, üç tarafı nişli ve üstü kubbeyle örtülü taht odasının teşkilâtıyla hemen dikkat çekmektedir. Dikdörtgen plana sahip olan saray (X. yüzyıl ikinci yarısı), iç avlu etrafında oluşmuş bir merkezî kısım ve bunun iki tarafında bulunan kanatlardan meydana gelmiştir. Kanatlar da kendi içlerinde küçük avlular etrafında şekillenmiştir. Kuzey tarafında bulunan taht odası ana saray bünyesinin dışına taşınarak dışarıdan belli olacak şekilde inşa edilmiştir. Hammâdîler'in iskân merkezi

Kal'atü Benî Hammâd bir kule, çeşitli saraylar, âbidevi bir mimariye sahip olan cami gibi kısımlardan oluşmuş ağır tahkimatlı küçük bir şehirdir. Bu şehir içinde yer alan Dârülbahr Sarayı revaklı avluları, idarî ve özel hayata ayrılmış kısımları, hamam ve sarnıcıyla bir külliye teşkil etmektedir. Asîr Sarayı'ndan farklı olarak daha mahallî hususiyetler gösteren bu saray ve Kal'atü Benî Hammâd'ın diğer bölümleri içinde bilhassa camide Mağrib mimarisinin özellikleri hâkim durumdadır. Planıyla tipik bir Mağrib camisi hususiyetini gösteren yapıda 25 m. yükseklikteki minare Fas'la çok yakın bir irtibatın varlığına işaret eder.

3. Murâbıtlar ve Muvahhidler Dönemi (1056-1269). Berberî asıllı bu iki devletin idaresi altında Mağrib sanatı en tipik eserlerini vermiştir. Bu devirde Endülüs'ün de Murâbıtlar'ın idaresine girmesiyle Mağrib hem sanat hem kültür bakımından Endülüs'le tam bir irtibat kurmuştur. Murâbıtlar devrinde (1056-1146) başlayan bu anlayış bazı ufak değişikliklere rağmen büyük ölçüde Muvahhidler (1130-1269) tarafından da kabul edilmiştir. Murâbıt ve Muvahhidler'in sade, vakur tezyinatla göz dolduran ve yalnız mimari unsurlarla sağlanan bir süslemeyle yetinen anlayışları bütün Mağrib mimarisinin temelini oluşturmuştur. Bu mimarinin merkezi de bu devirden itibaren Fas olmuştur. Kaburga kemerli kubbeler, atnalı veya yuvarlak kemerler, mukarnaslı dirsekler ve çok dilimli kemer şekillendirmeleriyle birlikte bitkisel stuko tezyinat, kare planlı yüksek minareler ve heybetli kapılar bu devir mimarisi için belirleyici unsurlardır. Özellikle devâsâ ölçülerdeki minareler Mağrib mimarisi için karakteristik bir biçim almıştır. Endülüs mimarisi ve bilhassa Kurtuba Ulucamii'nden derin tesirler alan Murâbıt ve Muvahhid mimarisi Kayrevan Ulucamii'nde ortaya çıkan planla da irtibatını koparmamıştır. Murâbıt mimarisinin en önemli camilerinden olan Tilimsân Ulucamii'nin inşasına şehrin kurucusu Yûsuf b. Tâşfin tarafından 475'te (1082) başlanmış ve cami, Ali b. Yûsuf'un 530 (1136) yılında yaptırdığı ilâvelerle ana görünümünü almıştır. XIII. yüzyılda avlu ve minare eklenmiştir. Plan itibarıyla Kurtuba Ulucamii II. Hakem bölümünü hatırlatan cami, mihrap istikametine dik uzayan neflere sahip olup ortadaki nefin mihrap önünde ve avlu istikametine iki kubbesi bulunmaktadır. Kaburga kemerli kubbeler çift kubbe şeklinde yapılmış ve dış kubbe pencereli ola-

rak inşa edilmiştir. İç kubbe zengin bir stuko tezyinata sahip olup mihrap önündeki maksûre kısmının etkisini arttırmaktadır. Kubbeler dışında kalan bölümlerde çatı geniş orta nefte at nalı ve yanlarda yuvarlak kemerler tarafından taşınan oymalı dirsekler üzerinde yükselen kirişlere oturmaktadır. Minaresi XIII. yüzyıldan kalma olan caminin avlusu daha eski örneklerle göre küçük olup üç dört nefli revaklarla çevrilidir. Bu tipin başka bir örneği olan Cezayir Ulucamii 1096'da tamamlanmıştır. Mihrap istikametine dik olarak uzayan nefli camide kubbe bulunmamaktadır. Diğer bir Murâbıt devri eseri olan Fas'taki Karaviyyîn Camii, Fas'ın olduğu kadar bütün Mağrib'in en güzide eserlerinden biri olup dinî ilimlerin tahsil edildiği bir medrese olması bakımından önemlidir (bk. KARAVİYYÎN CAMİİ). Bir çeşme olarak yapıldığı düşünülen Merakeş'teki Kubbetü'l-Berûdiyyîn'in, Ali b. Yûsuf tarafından 514'te (1120) inşa ettirilen Merakeş Cuma Camii ile irtibatı bulunan bir bina olması mümkündür. Dikdörtgen planlı ve kubbeli bu küçük yapı kubbesinin teşkilâtı, mimari unsurların kullanılışı ve tezyinata dönük hususiyetleriyle Murâbıt mimarisi için değerli bir örnek teşkil etmektedir. Cami bugün mevcut değildir. Murâbıt devri askerî mimarisi için XI. yüzyıla tarihlenen Fas civarındaki Amargu Kalesi ile Endülüs'te Mürsiye'deki (Murcia) Monteagudo Şatosu'nu zikretmek mümkündür.

Muvahhidler'in sadeliğe önem veren anlayışlarını en iyi biçimde aksettiren Tînmâl Ulucamii 1153-1154'te Abdülmü'min el-Kûmî tarafından tamamlanmıştır. Kayrevan ve Mehdiye ulucamilerini hatırlatan özellikler gösteren yapı, mihrap duvarına paralel bir nefle buna dikey olarak uzayan dokuz neften oluşan bir plana sahiptir. Bunlardan ortadaki ve iki yan uçtaki nefler diğerlerinden daha geniş olup kible yönünde yatay nefle kesişmektedir. Neflerin kesiştiği bu kısımlarda mukarnaslı tonozlar görülmektedir. Harap durumda olan caminin diğer kısımlarındaki örtü sistemi yıkılmıştır. Girişleri yanlarda olan caminin dörtgen planlı minaresi değişik bir konumda olup mihrabın tam üstünde bulunmaktadır. Endülüs özellikleri gösteren mihrap sekiz kenarlı ve kemeri at nalı biçimindedir. Avluda yalnızca iki yanda iki sıralı revaklar yer almaktadır. Muvahhid mimarisinin en meşhur eseri Merakeş'teki Kütübiyye Camii ve bu caminin minaresidir. Muvahhid Halifesi Abdülmü'min el-Kûmî tarafından 552 (1157)

ve 553 (1158) yıllarında yaptırılan iki bitişik camiden kuzeydeki ortadan kalkmış, güneydeki günümüze ulaşmıştır (bk. KÜTÜBİYYE CAMİİ). 567-572 (1171-1176) yılları arasında Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Abdülmü'min tarafından yaptırılan İşbiliye Ulucamii ve daha sonra Ebû Yûsuf el-Mansûr devrinde tamamlanan minaresi Melviye (Giralda) Muvahhid sanatının en güzel örneklerinden olmakla beraber Endülüs sanatı içinde kalmaktadır. İslâm âleminin en büyük camilerinden biri olarak planlanan, fakat tamamlanamadan kalan Rabat'taki Hassân Camii Muvahhidler'in mimari anlayışı hakkında önemli fikir veren bir eserdir. Ebû Yûsuf el-Mansûr'un 587 (1191) yılında yapımını başlattığı cami 595'te (1199) onun ölümüyle yarım kalmıştır. 139 × 183 m. ölçülerindeki bir sahayı kaplayan camide mihrap duvarına paralel neflerin sayısı üçe çıkarılmış olup yirmi bir dikey nef bu bölüme doğru uzanmaktadır. Ortadaki nef diğerlerinden daha geniştir ve üç yatay nefi keserek mihrap önüne kadar devam etmektedir. Yapıda ibadet mekânının içinde mihraba dik yerleştirilmiş olan yan avlular Mağrib ve İslâm mimarisi için çok değişik bir durum göstermektedir. Dikdörtgen avlunun ucunda mihrapla aynı eksen üzerinde bulunan ve Burcu Hassân diye anılan minare 60 m. yüksekliğiyle tamamlanamadan kalmış olmasına rağmen dik kati çekmektedir. Yine Ebû Yûsuf el-Mansûr tarafından Merakeş'teki Kasba Camii 585-591 (1189-1195) yıllarında inşa ettirilmiştir. Caminin ibadet mekânı, mihraba dik on bir nefle bunları mihrap yönünde kesen yatay bir nefe sahiptir. Yatay nefte maksûre kubbesiyle bunun solunda yer alan ikinci bir kubbe daha vardır. Avlunun ibadet mekânının karşısına gelen revakında mihrapla aynı eksen de yer alan bir birimin üzeri de kubbeyle örtülüdür. Muvahhidler devrinde Mağrib mimarisi için önem arzeden örneklerinin başında XII. yüzyılın sonlarına tarihlenen Rabat şehrinin surları ve kapıları gelmektedir. Bâbü'l-Udâye kabartma tezyinatı ve değişik görünümüyle göz alıcı bir eserdir. Rabat'taki Bâbü'r-Ruvâh ve Merakeş'teki Bâb Agnav iki kuleyle müdafaa edilen ve içinde karmaşık bir planı olan müstahkem kapılar olup özellikle kabartma ve mimari unsurlarla meydana getirilmiş tezyinatlarıyla tanınmıştır.

4. Merinîler Dönemi (1196-1465). Bu dönemde daha önceki devrin büyük ve sade binalarından farklı olarak küçük ölçülerde eserler yapılmış olmasına rağmen

men çok zengin bir tezyinat benimsenmiştir. Tilimsân yakınlarında Mansûre'de Ebû Ya'kûb Yûsuf tarafından 702 (1303) yılında inşasına başlanan ve ancak otuz yıl sonra tamamlanabilen Mansûre Camii hiç şüphesiz en önemli Merîni camilerinden biridir. Harap durumunda olan yapı, mihrap duvarına paralel üç yatay nef ve bu neflere dikey olarak uzanan on üç dik nefli plana sahiptir. Mihrabın önünde üçer nefin kesiştiği alanda kare bir maksûre vardır. Mihrab ekseninde 40 m. yükseklikteki minare altında yer alan cümle kapısı ile dikkat çekicidir. Minare üstünde Merîni mimarisi için alışılmış olan zengin çini tezyinatın izlerini gösteren çini parçaları bulunmaktadır. Merîni cami mimarisi için dikkat çekici bir diğer örnek olan Tilimsân yakınlarındaki, Ebû'l-Hasan el-Merîni tarafından inşa edilen Sîdî Bû Medyen Camii (Ubbâd), Sîdî Bû Medyen Türbesi'yle irtibatlı bulunan bir eserdir. 739 (1339) tarihli cami mukarnaslı kubbesi, zengin stuko ve çini tezyinatıyla göz doldurmaktadır. Merîni mimarisinin özelliği olan zengin tezyinatın en üst seviyeye çıktığı eserler medreselerdir. Fas'ta çok sayıdaki Merîni medreseleri arasında özellikle ikisi çok meşhurdur. 723-725 (1323-1325) yıllarında Ebû Saîd Osman'ın yaptırdığı Attârî Medresesi, içindeki mescidi ve revaklı avlusuyla Mağrib medreselerinin en güzel örneklerinden olup ihtişamlı tezyinatı, oyma ahşap çatısı ve bronz kapı kanatlarıyla eşsizdir. Merîni mimarisinin olduğu kadar Mağrib mimarisinin de baş eserlerinden olan Bû İnâniyye Medresesi de en güzel örneklerdendir. 751-756 (1350-1355) yıllarında Ebû İnân el-Merîni tarafından inşa ettirilen medrese geniş bir avlu etrafında teşekkül etmiş bir plana sahiptir. Kible tarafında bulunan mescid beş kemerle kible duvarına paralel iki nefle ayrılmıştır. Önünden geçen bir su kanalı ile mescid avlunun bütünlüğüne çok değişik bir biçimde katılmaktadır. Su kanalı ve havuzuyla tam bir Endülüs havası taşıyan mermer kaplamalı avlunun yanlarında oymalı paravanlar ve kapılarla gizlenmiş öğrenci odaları, yan kısımların ortasında sağ ve solda olmak üzere iki dersane mevcuttur. Bu dershanelerin üstü kaburga kemerli ahşap kubbelerle örtülüdür. Çini, stuko, mermer ve ahşap malzemelerle yapılan, mukarnaslı ve değişik kabartma desenlerin hâkim olduğu medrese aynı zamanda cuma camisi olarak da kullanılmak üzere inşa edilmiştir. Günümüze çok sayıda örneği gelen Merîni türbelerinden

en önemli ve değişik olanı hükümdarların türbelerini ihtiva eden Şellâh Külliyesi'dir. Ebû Ya'kûb Yûsuf'un vefatının ardından 710'da (1310) yapımına başlanan külliye, Ebû'l-Hasan el-Mansûr-Billâh tarafından 739 (1338-39) yılında tamamlanmıştır. İslâm mimarisi içinde bu tür türbe teşkilâtlarının en değişik örneklerinden biri olan eser bir zâviye, iki cami, minareler ve defin için ayrılmış değişik bölümlerden meydana gelmiş olup hariçten ağır bir askerî tahkimata sahip duvarlarla çevrelenmiştir. Külliye'nin dışarıyla irtibatını sağlayan kapı da Mağrib askerî mimarisinin özelliklerini taşımaktadır ve heybetli iki yuvarlak kule arasında yer alan sivri kemerli bir giriş olarak yapılmıştır. Merîni askerî mimarisi için fikir verebilecek olan bu külliye'den başka en güzel örnek olarak Fas'taki Bâbü'l-Mahzen'i zikretmek mümkündür.

5. XVI. Yüzyıl ve Sonrası. XVI. yüzyıl başlarından itibaren Mağrib İslâm sanatı iki bölgeye ayrılmıştır. Bunlardan biri, 1511'den itibaren 1830 yıllarına kadar Osmanlı idaresi altında kalan Libya, Tunus ve Cezayir'deki mahallî anlayışla Osmanlı anlayışının teması neticesinde ortaya çıkan sanat çevresidir. Diğeri ise bu çevrenin dışında daha batıda kalan ve Endülüs etkileriyle kendi geleneksel anlayışını devam ettiren Fas'tır. Fas'ta yapılan bazı eserler bu devrin temsilcisi olarak gösterilebilir. Fas, XVI. yüzyıldan başlayarak önce Sa'dî şerifleri ve ardından Filâliyye (Aleviyye) hânedanı tarafından yönetilmiştir. Sa'dî şerifleri devri mimari faaliyeti içinde en dikkat çekenlerden biri, Karaviyyîn Camii avlusuna eklenen ve Benî Ahmer devri Endülüs sanatının takipçisi olan iki köşk ve kanallarla bağlı havuz teşkilâtıdır. Bunun dışında, 972 (1564-65) yılında Mevlây Abdullah'ın Merakeş'teki Bin Yûsuf Medresesi'nde gerçekleştirdiği tâdilât ve

tamirat önemlidir. Bu esnada yapılan oyma stuko ve çini mozaik süslemeler Merîni anlayışı ile Endülüs sanat üslûbunu takip etmektedir. Aynı anlayışı gösteren tezyinatıyla göz dolduran Sa'dîler Türbesi (Darîhu's-Sa'diyyîn) Sa'dî şerifleri devrinin en önemli eserlerinden biri olup Merakeş'te bulunmaktadır ve 986 (1578) tarihli Muhammed eş-Şeyh ile Ahmed el-Mansûr tarafından yaptırılan türbeden gelişen bir külliye'dir. On iki sütunlu türbe mekânı ve ona bağlı mescidden meydana gelen ikinci bölüm 1012 (1603) yılında tamamlanmış olup zengin ahşap, çini ve stuko tezyinatıyla göz doldurmaktadır.

Aleviyye hânedanı sanatı için fikir verebilecek mimari eserlerin başında Mevlây İsmâil'in başşehri Miknâs'ta bulunan yapılar gelmektedir. Ağır bir askerî tahkimata sahip üç kat surla çevrili şehrin kapıları ve içinde bulunan saray önemlidir. Şehir dahilinde ayrıca bir cami ve Mevlây İsmâil'in türbesi mevcut olup şehir depoları, ahırları, garnizon mahalleri, hapishaneleri ve geniş bahçeleriyle bir bütün teşkil etmektedir. Camide çini ve stuko tezyinat dikkat çekicidir. Şehir, XVII. yüzyılın sonundan XVIII. yüzyılın başlarına kadar devam eden bir sürede meydana gelmiştir.

Osmanlı idaresi altında gelişen Mağrib eserleri arasında, 1613-1631 yıllarında Hammûde Paşa tarafından yaptırılan Kayrevan'daki Sîdî Sâhib Türbesi'yle Tunus'taki 1655 tarihli Hammûde Paşa Camii ve Türbesi dikkat çekicidir. Cami harimi mihraba dik yedi nefli olup bunlar mihrap önünde yatay bir nefle kesilmiştir. Türbe kare planlı ve sivri çatılıdır (bk. HAMMÛDE PAŞA CAMİİ ve TÜRBESİ). Tunus'ta Osmanlı devri eserleri arasında önemli bir yeri olan diğer bir yapı da 1086 (1675) tarihli Sîdî Mahrez Camii'dir (bk. SİDÎ MAHREZ CAMİİ). Cezayir'de bulunan

Tihmel
Ulucamii –
Mağrib

Dalyan Camii mahallî anlayışla Osmanlı sanatının bir arada bulunduğu önemli eserlerdendir. Mihrap istikametine dikey uzanan üç bölümden meydana gelen caminin mihrap önündeki bölümden önceki orta kısmının üstünü Osmanlı tipi bir kubbe örtmektedir. Caminin minaresi tamamen mahallî görünüştedir.

Mimari Tezyinat ve Küçük El Sanatları. Mağrib mimarisinin tezyinat anlayışı, mahallî anlayışın Tunus üzerinden Abbâsî mimarisinin tezyinatıyla ve Endülüs mimarisinin kendi tezyinî anlayışından tesir aldığı bir çevrede meydana gelmiştir. Mağrib mimarisinin tercih ettiği tezyinî unsurlar için kullanılan malzeme genellikle stuko ve taş oymalardır. Bunların ardından ahşap malzemenin boyalı ve kakmalı oymalarla kullanıldığı görülmektedir. Diğer bir tezyinî malzeme olarak çiniler erken devirde daha sınırlı biçimde kullanılırken ikinci devirde büyük bir önem ve yaygınlık kazanmış, Mağrib mimarisinin stukoyla birlikte en çok kullanılan tezyinî malzemesi haline gelmiştir. Mağrib mimari geleneğini sürdüren çevrelerde bugün dahi çini önemini korumaktadır. Mimari tezyinatı iki devrede ele almak mümkündür: Merînî devrine kadar geçen süre (VIII-XIII. yüzyıllar), Merînîler devri ve onları takip eden dönem (XIII. yüzyıldan sonra). İlk devrin en önemli temsilcilerinden olan Ağlebî mimarisi genel olarak sade ve süssüz ihtişamlı dış cepheler, mihrap, minber ve maksûre kısmında ağırlık taşıyan taş, stuko, çini, ahşap oyma ve kabartma tezyinatıyla dikkat çeken eserlerle temsil edilmektedir. Ayrıca at nalı biçimi ve çok dilimli kemerlerin kullanımıyla mimari tezyinat zenginleştirilmiştir. Ağlebî mimarisinin de kabul ettiği sade dış cepheler ve bina içinde mihrabın önemini belirtmek için bu kesimde tezyinatın ağırlık taşıması bütün Mağrib mimarisinin tercih ettiği bir husus olmuştur. Bu durum Fâtımî, Zirî ve Hammâdî anlayışında da kendini göstermiş olup sade, vakur dış cephelerde dikine uzayan at nalı veya yuvarlak kemerli nişlerin kullanımıyla dikkat çeken yeni bir anlayış doğmuştur. Fâtımîler ve mütteliklerinin mimari anlayışına hâkim olan en dikkat çekici husus zafer takı biçiminde cümle kapılarında kendini göstermiştir. Mağrib mimari anlayışının sadeliğe önem veren tavrı Murâbîtlar ve Muvahhidler devrinde en üst seviyesine çıkmıştır. Murâbîtlar mimarisi için daha zengin olan tezyinî hususiyetler, Muvahhidler'in "geniş tezyinat" (geniş stil) olarak adlandırılan geniş mimari elemanların kullanılmasıyla sağlanan süslemesiyle yer değiştirmiştir. Murâbîtlar mimarisinde lüks stuko tezyinat maksûre kubbelerinde kaburga tonozlarla birlikte yer alırken Endülüs'ten alındığı belli olan mukarnaslı kubbeler de mimariye girmiştir. Bunun dışında, at nalı veya sivri uçlu kemerlerin yuvarlak kemerlerle birlikte kullanıldığı binaların dış cephelerinde aynı tip kemerlerin tezyinî olarak kullanımı yaygınlaşmış, bu tip kemerlere sahip pencereler ve nişler görülmeye başlanmıştır. Mimari elemanların tezyinî hususiyet kazanarak binaların bütün süslemesine temel teşkil etmesi özellikle Muvahhidler tarafından teşvik edilmiş ve dış cephelerde kapılar ve pencerelerin etrafında olduğu gibi devâsâ minarelerin cephelerinde de kendini göstermiştir.

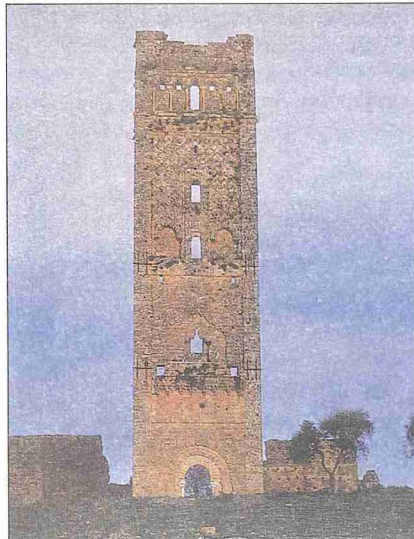
Mağrib mimarisinin tezyinî bakımdan ikinci dönemi Merînîler'le başlamıştır. Tamamen Endülüs'ün muhteşem tezyinî malzemeleri ve bu malzemelere biçim veren anlayışına açılan Merînî eserleri mukarnaslı ve kaburga tonozlu kubbelerden başka avlu cepheleri, oda içleri ve diğer mimari bölümlere yayılan stuko ve çini tezyinatıyla göz alıcı bir hususiyet kazanırken ahşap oyma örtü sistemlerindeki zengin boya, kakma ve madenî kaplama unsurlar da çoğalmıştır. Mukarnasın tezyinî eleman olarak hâkim bir unsur olduğu bu dönemde oyma stukolar ve sırlı mozaik çiniler gösterişli mekân te-

sekkülüne sebep olmuştur. Bu zenginlik ve lüksün tezyinata hâkim olduğu anlayış Sa'dî şerifleri ve Aleviyye devirlerinde de mevcut olup halen varlığını devam ettirmektedir. Fas merkezli bu sanat muhitleri dışında kalan Osmanlı idaresindeki bölgelerde de çok renkli tezyinî unsurlara duyulan alâka kendini göstermiş olup özellikle renkli mermer ve çinilerin kullanıldığı eserlerle temsil edilen bir tezyinat hâkimiyetini sürdürmüştür.

Mağrib'de el sanatları sahasında önemli bir faaliyet ve aynı zamanda önemli bir alâka mevcuttur. Fas'ta görüldüğü gibi şehirlerde yaşayanlarla bedevî hayat süren kabilelerin el sanatları kendine has nitelikler taşımaktadır. Bu durum bütün Mağrib el sanatları için geçerlidir. Tarih boyunca Mağrib el sanatları bu medenî ve bedevî cemaatlerin arz ve taleplerine cevap verecek bir temayüle sahip olmuştur. Mahallî Berberî ruhunun hâkim olduğu bedevî eserleriyle Endülüs sanatının derin etkilerini taşıyan şehirli sanatkarların yaptığı eserler bu farklı temayülleri çok güzel yansıtmaktadır. Özellikle Fas'ta çinilik önemli bir faaliyet alanı bulmuştur. Endülüs'teki atölyelerde geliştirilen çinilik daha sonra Fas'ı etkilemiştir. Yeşil rengin genel olarak hâkim olduğu çok renkli mozaik ve karo çinilerle süslü binalar bu çevrenin alışılmış geleneksel ruhunu aksettirir. Çiniliğe bağlı olarak gelişen seramik ve çömlekçilik önemli ölçüde Endülüs'le irtibatlı olup Suriye, Irak, İran ve Mısır'da yapılmış olanlardan da etkiler almış bulunmaktadır. Fakat mahallî anlayış bütün tesirleri birleştiren en önemli âmil olarak mevcudiyetini göstermektedir. Beyaz, mavi, yeşil ve kahverengi gibi renklerin hâkim olduğu seramik eserlerin en tanınmışları beyaz üzerine mavi renkte yapılmış olup geometrik ve bitkisel desenlerle yazı, işaret ve şekillerin bulunduğu örneklerdir. Dokumalar, halılar ve kilimlerle birlikte tanınmış sanat kollarından biri de sepetçilik olmuştur. Madenî el sanatları içinde bilhassa kuyumculuk çok gelişmiştir. Ahşap oymacılık ve mobilyacılığın da önem taşıdığı Mağrib el sanatlarının en meşhurlarından biri de dericilik olup özellikle kunduracılığıyla Fas büyük bir övgü kazanmıştır. Mağrib sanat ve kültür mirasının bugünkü sahipleri olan Fas, Cezayir, Tunus ve Libya, bağımsız devletler olarak sanat miraslarıyla irtibatlarını sürdürmelerine rağmen dış dünyaya açık canlı bir sanat faaliyetini desteklemektedir.

Mağrib'de el sanatları sahasında önemli bir faaliyet ve aynı zamanda önemli bir alâka mevcuttur. Fas'ta görüldüğü gibi şehirlerde yaşayanlarla bedevî hayat süren kabilelerin el sanatları kendine has nitelikler taşımaktadır. Bu durum bütün Mağrib el sanatları için geçerlidir. Tarih boyunca Mağrib el sanatları bu medenî ve bedevî cemaatlerin arz ve taleplerine cevap verecek bir temayüle sahip olmuştur. Mahallî Berberî ruhunun hâkim olduğu bedevî eserleriyle Endülüs sanatının derin etkilerini taşıyan şehirli sanatkarların yaptığı eserler bu farklı temayülleri çok güzel yansıtmaktadır. Özellikle Fas'ta çinilik önemli bir faaliyet alanı bulmuştur. Endülüs'teki atölyelerde geliştirilen çinilik daha sonra Fas'ı etkilemiştir. Yeşil rengin genel olarak hâkim olduğu çok renkli mozaik ve karo çinilerle süslü binalar bu çevrenin alışılmış geleneksel ruhunu aksettirir. Çiniliğe bağlı olarak gelişen seramik ve çömlekçilik önemli ölçüde Endülüs'le irtibatlı olup Suriye, Irak, İran ve Mısır'da yapılmış olanlardan da etkiler almış bulunmaktadır. Fakat mahallî anlayış bütün tesirleri birleştiren en önemli âmil olarak mevcudiyetini göstermektedir. Beyaz, mavi, yeşil ve kahverengi gibi renklerin hâkim olduğu seramik eserlerin en tanınmışları beyaz üzerine mavi renkte yapılmış olup geometrik ve bitkisel desenlerle yazı, işaret ve şekillerin bulunduğu örneklerdir. Dokumalar, halılar ve kilimlerle birlikte tanınmış sanat kollarından biri de sepetçilik olmuştur. Madenî el sanatları içinde bilhassa kuyumculuk çok gelişmiştir. Ahşap oymacılık ve mobilyacılığın da önem taşıdığı Mağrib el sanatlarının en meşhurlarından biri de dericilik olup özellikle kunduracılığıyla Fas büyük bir övgü kazanmıştır. Mağrib sanat ve kültür mirasının bugünkü sahipleri olan Fas, Cezayir, Tunus ve Libya, bağımsız devletler olarak sanat miraslarıyla irtibatlarını sürdürmelerine rağmen dış dünyaya açık canlı bir sanat faaliyetini desteklemektedir.

Tilimsan Ulucamii'nin minaresi

BİBLİYOGRAFYA :

W. - G. Marçais, *Les monuments arabes de Tlemcen*, Paris 1902; J. de la Nezière, *Monuments mauresques du Maroc*, Paris 1924; H. Terrasse, *Art hispano-mauresque*, Paris 1932; a.mlf., "Le reviviscence de l'acanthé dans l'art hispano-mauresque sous les almoravides", *al-Andalus*, sy. 26, Madrid 1961, s. 426-435; H. Basset - H. Terrasse, *Sanctuaires et forteresses almohades*, Paris 1932; L. T. Balbas, *Arte Almohade, Arte Nazri, Arte Mudéjar*, Madrid 1949, tür.yer.; a.mlf., "Nuevas perspectivas sobre el arte bajo el dominio de los almoravides", *al-Andalus*, sy. 18, Madrid 1952, s. 411-424; G. Marçais, *L'architecture musulmane d'occident: Tunisie, Algérie, Maroc, Espagne, Sicille*, Paris 1955; a.mlf., *Architecture de l'Iraqiye*, Paris 1966; J. D. Hoag, *Western Islamic Architecture*, New York 1963; M. Sijelmassi, *Les arts traditionnelles au Maroc*, Paris 1974; D. T. Rice, *Islamic Art*, London 1975, tür.yer.; D. Hill, *Islamic Architecture in North Africa*, London 1976, s. 40-69, 91-134; A. Hutt, *Islamic Architecture: North Africa*, London 1977; G. Mitchell, *Architecture of the Islamic World*, London 1984, tür.yer.; O. Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu* (trc. Nuran Yavuz), İstanbul 1988, tür.yer.; M. Muhammed Kahlâvî, *Mesâcidü'l-Mağrib ve'l-Endelüs fî 'aşrî'l-Muvahhidîn*, Kahire, ts.; M. S. Dimand, "Studies in Islamic Ornament", *AI*, IV (1937), s. 293-337; E. Lambert, "L'art de l'Islam occidental", *Annales de l'universite de Paris*, XXIII, Paris 1953, s. 383-393; J. M. Bloom, "The Origins of Fatimid Art", *Muqarnas*, III, Leiden 1985, s. 20-38.

A. ENGİN BEKSAÇ

MAĞRİBÎ, Ahmed Kehattû

(أحمد كهطو مغربي)

(ö. 849/1445)

Hindistanlı mutasavvıf.

737'de (1336) Delhi'de varlıklı bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Menkıbeye göre henüz dört yaşında iken âniden çıkan bir fırtına yüzünden yolunu kaybetmiş, tüccarlar tarafından bulunarak silsilesi Medyenîyye tarikatının kurucusu Ebû Medyen'e ulaşan Baba İshâk-ı Mağribî adlı bir şeyhin dergâhına getirilmiş, bu dergâhta eğitim görerek büyümüş, on iki

yaşlarında Delhi'ye yaptığı bir ziyaret esnasında kardeşleri onu tanıyarak kendisini götürmek istemiş, ancak Ahmed bunu kabul etmemiştir.

Mağribî yirmi beş yaşına gelince Baba İshak tarafından halife tayin edildi. 776'da (1374-75) şeyhinin ölümü üzerine onun yerine geçti ve kırk gün inzivâya çekildikten sonra Delhi'deki Hân-ı Cihân Camii'ne yerleşti. On iki yıl boyunca zâhidâne bir hayat sürdü ve arkasından hacca gitti. Hac dönüşü Irak ve İran'a uğradı. 800 (1398) yılında Timur ordusu Delhi'ye saldırdığında müridleriyle birlikte bir eve hapsedildiyse de Timur tarafından serbest bırakıldı. Mağribî Timur'dan büyük saygı gördü, daha sonra onunla birlikte Semerkant'a gitti. Gucerât'a dönmeden önce Horasan'ı ziyaret etti. Hindistan dönüşünde Serhîz şehrine yerleşti. Gucerât'ta bağımsız bir devlet kuran Sultan Muzafer Şah kendisine iltifatta bulunarak müridi oldu. Sultanın yaptığı bağışların çok büyük miktarlara ulaştığı, şeyhin bunların dağıtılması için özel bir kişiyi görevlendirdiği kaydedilmektedir. Muzafer Şah'ın ölümü üzerine yerine geçen Ahmed Şah ve onun ardından Muhammed Şah da Mağribî'ye mürid oldu. Mağribî ileri bir yaşta Serhîz'de vefat etti. Kabri üzerinde Muhammed Şah'ın (1442-1451) inşasına başladığı türbe ve cami Kutbüddin Ahmed Şah zamanında (1451-1458) tamamlanmış, ayrıca bir imarethâne yapılmıştır.

Semâi seven ve semâ meclislerine katılan Mağribî'nin semân şeriatı aykırı olup olmadığı hususunda Horasanlı âlimlerle yaptığı bir tartışmada onları ikna ettiği, bizzat kendisinin semâ meclislerinde kavalla Hindular'ın "doha"larını icra ettiği, bununla beraber Hindular'a karşı bir husumeti bulunduğu nakledilmektedir. Mağribî'nin Farsça sözleri ve menkıbeleri bir müridi tarafından *Melfûzât-ı Ahmed-i Mağribî* adı altında bir eserde toplanmıştır (Storey, 1/2, s. 953). Aynı za-

manda bir şair olan Mağribî'nin *Melfûzât*'ta bazı şiirleri yer almaktadır. Ahmed Şah'a sunduğu bir risâleyi Ebû Hâmid b. İbrâhim Şerh-i Risâle adıyla şerhetmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû'l-Fazl el-Allâmî, *Â'in-i Akbarî* (trc. H. Blochmann), Delhi 1989, III, 413; Abdülkâdir el-Bedâûnî, *Muntakhabu't-tawârikh* (trc. G. S. A. Ranking), Delhi 1986, I, 357-358; Cihângîr, *The Tuzuk-i Jahângiri: Memoirs of Jhângir* (trc. A. Rogers, ed. H. Beveridge), New Delhi 1978, I, 428; Storey, *Persian Literature*, 1/2, s. 952-953; T. W. Beale, *An Oriental Biographical Dictionary*, Millwood 1980, s. 41; A. Schimmel, *Islam in the Indian Subcontinent*, Leiden 1980, s. 66; S. Athar Abbas Rizvi, *A History of Sufism in India*, New Delhi 1986, I, 404-408; Zuhûrî'l-Hasan Şârib, *Humûhâne-i Taşavvuf*, Lahor 1988, s. 275-279; Z. A. Desai, "The Major Dargahs of Ahmadabad", *Muslim Shrines in India* (ed. C. W. Troll), New Delhi 1989, s. 80-81; B. Lawrance, "Mağribî", *El²* (Ing.), V, 1209-1210; K. A. Nizami, "Ahmad Khattû", *Elr.*, I, 649-650.

RIZA KURTULUŞ

MAĞRİBÎ, Molla Muhammed

(bk. ŞİRİN MAĞRİBÎ).

MAĞRİBÎLER

(بنو المغربي)

IV-V. (X-XI.) yüzyıllarda vezir, kâtip ve müderris olarak çeşitli İslâm hânedanlarının hizmetinde bulunan bir aile.

Fars kökenli ve Şii olan ailenin Mağribîler (Benü'l-Mağribî) olarak adlandırılmasının sebebi, atalarından Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Yûsuf'un, Abbâsî Devleti'nin batı bölgelerinin haracının toplanmasından sorumlu Dîvânü'l-mağrib'de görev yapmış olmasıdır. Onun, Basra'dan Bağdat'a gelerek Dîvânü'l-mağrib'de vazife almasının dışında hayatı hakkında bilgi yoktur. Bu divan Abbâsî Halifesi Müktefi-Billâh döneminde (902-908) ortaya çıktığından Ebû'l-Hasan'ın Müktefi-Billâh'ın veya ondan sonraki halifele-rin hizmetinde bulunduğu söylenebilir (İbnü'n-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, VI, 2532, 2535; Makrîzî, II, 157).

Mağribîler'in Ebû'l-Hasan'dan sonraki tanınmış simaları şunlardır: Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Ali (ö. 354/965'ten sonra). Babası Ebû'l-Hasan Ali'nin görev yaptığı Bağdat'ta doğdu. Burada çeşitli idarî görevde bulundu. Dönemin Abbâsî sarayının en etkin şahsiyeti olan Muhammed b. Yâkût'un emrinde müderris olarak çalıştı.

Ahmed
Kehattû
Mağribî'nin
türbesi -
Serhîz /
Hindistan